

A NYELVTUDOMÁNY MAI VÁLSÁGA nem új keletű. Megszületett abban a pillanatban, amikor a naturalizmus — ez a nyelvtől lényegileg idegen szemléleti mód — a nyelvtudomány területén szóhoz jutott. Ez a múlt század 60-as éveiben történt, s az azóta eltelt időszak ennek a válságnak a története. Nem a részletmunkák és eredmények gazdagságát akarjuk elvitatni, de meg lehet állapítani, hogy a lázas munkatempó mellett is az alapok bizonytalansága, a kutatási tárgy mibenlétének a tisztázatlansága és a vizsgálódás körének egy hamis, öntudatlan metafizikai beállítottságból következő leszűkítése jellemezte ezt a kort. Ez ma már általános felismerés, maga a konkrét nyelvészeti kutatás vezetett el hozzá, ez tárta fel az alapvetés hiányait és — hogy Ammann találó fogalmazásával éljünk — a nyelv lényege és a róla alkotott fogalmaink közt fennálló különbséget. Így a nyelvtudomány legelsősorú feladata ma a nyelv lényegére való ráeszmélés. E nélkül tulajdonképen azt sem tudjuk, hogy mit kell kutatnunk, s ha a véletlen vagy az intuíció el is vezet egyeseket néhány helyes szemponthoz, ezek a tudományon kívül maradnak, mert hiányzik náluk az összefüggés és az elvi megalapozottság. A tudomány mindig a tárgy mibenlétének a felismerésével és egy hozzáillő, adäquat módszer kidolgozásával kezdődik. A tárgy félreértése mindig a tudomány válságát vonja maga után. Említettük, hogy a nyelvtudomány válsága is a nyelv félreértéséből és egy idegen összefüggésbe való belekényszerítéséből eredt. Ezért, ha a továbbiakban a nyelv lényegének a tisztázását akarjuk megkísérteni, mindenképen érdemes lesz ehhez az első kisikláshoz visszanyúlnunk.

De még egy más szempont is javallja, hogy a múlt század 60-as éveit válasszuk fejtegetéseink kiinduló pontjául: nemcsak a nyelvtudomány válsága kezdődött ekkor, hanem a válság felismerése is. 1863-ban, a meissenai filológus gyűlé-

sen Steinthal H. élesen állást foglalt Schleicher A. naturalista-materialista nyelvészete ellen. Az ő összezapásukban két elmentéses szemléleti mód, a nyelvtudománynak kétféle tájékozódási lehetősége szállott harcba egymással, az a két lehetőség, amelynek a küzdelme meghatározza a rájuk következő félszázadot. Mondanivalójuk konkrét tartalma elavulhatott, az, ami náluk lényeges, a tudós-beállítottságnak általuk képviselt két fajtája később is megmaradt. Akik utánuk jönnek, más szavakkal, új öltözetben, tudva vagy tudatlan csak őket ismétlik, az általuk megadott úton járnak, s ezért az ő szembenállásukban lényegileg egy egész nyelvészeti korszak magatartása benne rejlik. Csak a legutóbbi időben jutott szerephez egy harmadik álláspont is, amely lehetővé teszi a régi alternatíva feloldását s egyben megértését.

1. A naturalista nyelvészélet.

Az a fordulat, amely az idealizmus, különösen Humboldt hatalmas célkitűzéseitől a nyelvtudományt a naturalizmusba vitte át, Schleicher életében külön is lejátszódott. Kezdetben Hegel-tanítvány, de egyszersak Darwin kerül a kezébe, s ez a „megvilágosodás” élményét hozza el neki. Ugy érzi, hogy a dolgok nyitjához érkezett el, ahol minden egyszerűvé és érthetővé válik. „A dualizmus, ... a szellem és természet elmentéte ... teljesen meghaladott álláspont,¹ a világ homogén, mindenütt „változhatatlan természeti törvények” uralkodnak. A tudomány feladata ezeknek a felismerése, s így a nyelvtudomány új, Schleichertől ajánlott orientációja sem más, mint a természettudományok közé való beolvadás. Ezzel a tiszta kvantitatív módszer jut uralomra benne, a nyelvész feladata nem a nyelvi jelenségek összefüggéseinek megértése, hanem „anatómiai” vizsgálata. „Nyelvanatómia”, a nyelvi alakok „kémiai felbontása” és hasonló kifejezések már Boppnál is előfordulnak, de döntő jelentőségre Schleicherrel jutnak; ettől fogva állnak az elemek a vizsgálódás középpontjában s ettől kezdve hiszi a nyelvészet, hogy ezeknek mechanikus

¹ Schleicher, Aug.: Die Darwinische Theorie u. die Sprachwissenschaft. (Weimar, 1863.) — 8. l.

összegezésével mindent megérthet. De hogy tartozik a nyelv a természeti jelenségek közé? Nagyon tanulságos, ahogy Schleicher erre a kérdésre feleletet ad. Sőt nemcsak a feleletek érdekesek, hanem maga a feleletkeresés is tanulságos, hiszen felfedi, hogy a naturalista is nyakig ül a metafizikában. A tétel, ami körül itt minden forog, nem elfogulatlan kutatások végső eredményeként szűrődik le, hanem kezdettől fogva jelen van, irányít, megszabja a tudós beállítottságát és az anyag kiválasztását. A naturalista *akarja* bizonyítani, hogy a nyelv tisztára anyagi-mechanikus jellegű. Eleve nem hajlandó mást látni benne, hiszen szemléletének csak ez az erőszakos összeszűkítése teszi lehetővé metafizikai álláspontjának az igazolását. Schleichernél különösen világosan látszik, hogy a monista-materialista metafizika volt a kiindulópont, ebből s nem a tényekből következett, hogy a nyelv beletartozik a természet egynemű körforgásába. Az érvek későbbiek s nem is mindig egyformák. Először csak hasonlatokkal bizonyít: a nyelvi alakok is keletkeznek, fejlődnek és elmulnak; náluk is megfigyelhető a fokozatos differenciálódás és a „létért való harc“; ahogy a nem fajokra stb. oszlik egészen az egyedig, ugyanúgy a nyelvcsalád is a nyelvekre, a nyelv nyelvjárásokra s ez az egyéni nyelvre, stb. A hasonlatok azonban még nem győznek meg, s ezt Schleicher maga is érzi. Ezért később konkrét bizonyítékokat próbál adni.² Legelőször is tisztázza, hogy a szervek tevékenysége épp úgy beletartozik a természettudomány kutatási körébe, mint maguk a szervek, a hatások vizsgálata épp úgy, mint a ható okoké. A kémikus pl. nem elemezheti közvetlenül a napot, de a napsugár vizsgálatán keresztül mégis eljuthat a nap kémiai összetételének a megismeréséhez. Ugyanígy vagyunk a nyelvvel. Azokat a „végtelenül finom“, de „nem kevésbé materiális“ jelenségeket, amelyeknek a nyelv „funkciója“, „szimptómája“, kutató eszközeink elégtelensége miatt nem érhetjük el. De előttünk van a nyelv, s ennek a vizsgálata fel fogja deríteni az alapjául szolgáló „szervek“ mibenlétét. Így pl. a nyelvi különbségek megfigyeléséből fogjuk

² V. ö. Schleicher, Aug.: Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. (Weimar, 1865.)

megismerni a fajok rejtett materiális különbségeit. A nyelvészet tehát természettudomány. Ezzel Schleicher levonta a naturalizmus végső konzekvenciáit s egyben feladta a nyelvészet önállóságát. Természetesen, ez a szélsőséges fogalmazás nem lett általánossá, de Schleichernél nem is ez a lényeges. Az az új szemlélet, amellyel ő a nyelvhez közeledett, az az új irány, amit ő a nyelvészet számára kijelölt, megmaradt. Utódai csupán óvatosabbak voltak s ügyesebben tudtak tálni, de az ő alapgondolata, hogy a nyelv a természeti jelenségekkel azonos, mindannyiójuk nyelvszemléletének középpontja. S ez épp Schleicher nyelvészettörténeti jelentősége. Nemzedékek dolgoznak az általa megadott irányban, a részleteket százszor is újra fogalmazzák, de lényegileg újat ebben az irányban nem mondott ki utána senkisé.³

2. A szubjektivista ellenhatás.

Egy egész más irány volt az, amely némiképen Schleicher fölé tudott emelkedni, a Steinthalé. A nyelv lényegéhez persze Steinthal sem jutott el, s nála Herbart mechanikus lélektana külön is nagy tehertétel, de két ponton kétségtelen fölényben van Schleicherrel szemben: látja a szellem önállóságát, s a szellem életében látja a közösség döntő szerepét. Nála a kiindulópont épp a szellem és természet alapvető különbsége. Ezért tiltakozik az ellen, hogy a szellemet tőle idegen tényezőkből (éghajlat, stb.) vezessék le. Ellenkezőleg, a szellem fejlődése sokkal inkább „saját belső meghatározottságától” függ, s még maga a szemlélet sem pusztá tükröz, hanem a szellem aktivitása. Figyeljük meg, hogy ír ő 1860-ban! „A természeti történés lényege vak szükségszerűség, a szellemi történeté szabadság. Ezzel az ellentéttel egyszersmint a

³ Mellékesen említjük meg, hogy Schleichernek konkrét követői is voltak mindíg. Ez a naturalizmusból következik. Elég utalnunk egy egészen „modern” könyvre: Gerdau Hans: Der Kampf ums Dasein im Leben der Sprache, 1921 (!), ahol a szerző szintén „darvini alapon” kísérli meg a hangváltozások magyarázatát. Bármennyire is különös a forma, könyvének a veleje (a hangváltozás = „eine rein-mechanisch ablaufende Entwicklung”) teljesen megegyezik az ált. pozitivistá fel-fogással.

másik is adva van: a természet élete törvényszerű folyamatainak szigorúan mechanikus lefolyása és organikus körforgása... A szellem ellenben az alkotások összefüggő sorozatában él, amelyeknek mindegyike feltételezi a korábbi, de vele szemben, valami újat nyújt, haladást mutat.¹ Lényege épp az a képesség, hogy valami egészen mást, még soha nem látottat, „önmagától“ és a „közreható elemektől különbözőt“ tud létrehozni. A szellemnek ebben a teremtő munkájában az anyag csupán eszköz. S mint ilyen néha engedelmes, néha ellenáll. Meg is hiusíthatja a szellem terveit, hisz az rá van utalva; de ez még egyáltalán nem azt jelenti, hogy a szellem belőle származik. A beszélőszervek összesége sem más, mint mechanizmus, hangszer a szellem szolgálatára. A nyelv nincs velük adva, hisz „a hangszer néma, nyelvnélküli, ha a szellem nem játszik rajta“,² hanem a szellemből ered. Ezért a nyelvtudomány sosem lehet természettudomány, hanem mindig csak szellemtudomány, módszerében is szabadon „az egyedül ismeretet szerző természettudományos módszer babonájától“.³ — A szellem azonban a közösségben születik meg, s ez Steinthal másik termékeny gondolata. „A szellem... mielőtt egyénivé és személyessé válik, általános szellem, az összeségek szelleme, objektív szellem.“⁴ Ez az objektív szellem az elsődleges később is, különbözik az alá tartozó egyes szellemektől, tágabb és teljesebb náluk. Az egyes szellem mindig benne születik meg, „egy ember sem pusztán önmagából az, ami, hanem csupán annak a társadalomnak a meghatározó befolyása által, amelyben él.“⁵ S végül az objektív szellem, a közösség emeli az embert az állat fölé is. Ez kapcsolja össze a többiekkel, nemcsak a térben, hanem az időben is. Az állatnál nincs áthagyományozás, a szellem lényege azonban a történelem.

Körülbelül ez az, ami Steinthalban maradandó. Sajnos azonban, a metafizikai alapvetés nála sem megfelelő, s ennek

¹ Zeitschrift f. Völkerpsych. u. Sprachwiss. I. (1860). 15. l.

² Steinthal, H., Einleitung in die Psychol. u. Sprachwiss. (Berlin, 1871.) 43. l.

³ Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde. I. (1891). 15. l.

⁴ Zeitschr. des Vereins f. Volkskunde. I. 12. l.

⁵ Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachwiss. I. 3. l.

a következményei csakhamar kiütköznek. A természet és szellem ellentéte az ő számára a természet és az emberi szubjektivitás ellentétével azonos; ez az út pedig menthetetlenül a relativizmusba vezet. Mivel csupán ezt az ellentétet látja Steinthal, a naturalizmus ellen nem tud másképp védekezni, minthogy mindent a szubjektumból magyaráz. Így az ismeret sem lehet valamely objektív fennállás elismerése. Ebben ő naturalizmust látna. Az igazság és ismeret a szubjektumból származik, „nincsenek sem dolgok, sem viszonyok, sem fogalmak, amelyek már a gondolkodás és így a beszéd előtt meglennének s amelyekre a gondolkodás és a nyelv csak ráírnyulna, hogy felfogja őket.”⁶ „Az ismeret nem az elsajátítás tette, hanem a teremtetése.”⁷ Ezen az úton azonban nemcsak az embertől független igazság tűnik el, hanem a kultúra önállósága is. A természet — emberi szellem ellentét alapján a kultúrának nem lehet semmi emberfeletti tartalma és jelentése s ennek következtében objektivitása sem. Valóban, Steinthalnál a kultúra tisztára emberi tevékenység, teljesen hiányzik belőle a tárgyi jelleg és az, amit ma érték-megvalósításnak nevezünk. Ő nem láthat a nyelvben semmi mást, mint egyrészt anyagot, másrészt az anyag szubjektív formálását, s ezzel a nyelv lényege, egy szubjektum feletti jelentésvilág megragadása, az ő kezei közül is kisiklik. (Sőt még a közösség szerepét sem tudja ezen az alapon igazán megindokolni; az objektív szellemen legtöbbször csak az egyének „közös” lelki tartalmait érti, s a „néplélek” a legjobb esetben sem több nála, mint egy *csoport* szubjektivitása.) A legtanulmányosabb azonban az — Steinthal épp oly következetesen végiggondolja az álláspontját, mint Schleicher —, hogy az a relativizmus, amelynek a szubjektum-feletti áldozatul esett, végül magát az egyéni szellemet is megsemmisíti. Ha nincs a szubjektum felett valami nála magasabbrendű, amelyhez felemelkedhetik s amelyet magába fogadhat, hogy általa teljesebbé váljék, ha a tevékenysége tisztára saját belső alkatában gyökerezik s élete csupán önmaga kibontakoztatása,

⁶ Steinthal, H., Ueber den Idealismus in der Sprachwissenschaft. (Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachwiss. I.) 315. l.

⁷ Einleitung in die Psych. u. Sprachwiss. 20. l.

szinte kikerülhetetlenek a pszichologista konzekvenciák. Steinthal is ide jutott, a szellemtudományoknak végül is nem tudott más alapvetést adni, mint lélektanit. De ez a fordulat érthető: mivel a szellem tevékenysége teljesen a szubjektumból ered, a szubjektum megismerése meg kell hogy magyarázza ezt a szellemi tevékenységet is. Hogy a segítségül hívott Herbart-féle képzet-mechanika még mint pszichológia is hamis, szinte nem is lényeges. Maga a pszichológizmusba való belesüllyedés az, ami itt döntő, s ezért más pszichológiával sem lehetett volna többre jutni. A szellem élete így Steinthalnál végül is feloldódott a psziché törvényszerűségeibe, s ezáltal a róla szóló tudományok, köztük a nyelvészet, önállósága itt is elveszett. De ha igazságosak akarunk lenni, meg kell állapítanunk azt is, hogy épp ez a pont az, ahol Steinthal legtöbbet küszködött. Állandóan érezte, hogy a szellem életében vannak jelenségek, amelyek a szubjektumból nem magyarázhatók meg, de a metafizikai kategóriák, amelyekkel dolgozott, nem adtak lehetőséget arra, hogy ezeket az igazi helyükre tegye. Hogy csak egy példát említsünk, amely mai nyelvszemléletünkben is nagyon fontos, Steinthal világosan látja, hogy az érzelmeknek hangokban való nyilvánítása még nem nyelv, e között és a nyelv között hatalmas törés van.⁸ A fájdalom-kitörésben stb. a hang és az érzés között közvetlen a viszony, s ezért ebben még nincs is semmi csodálatos. Itt a lélek *még nem szemléli önmagát*, holott a fájdalom *nyelvi* kifejezésében épp ez a lényeges. Ugyanez a közvetett viszony jellemzi az egész nyelvet, ez a nyelveredet kérdésének a fordulópontja. Később látni fogjuk, mennyire igaza van ebben Steinthalnak, a nyelv valóban azáltal születik meg, hogy az ember ki tud lépni a szubjektivitásából, saját élményei elfutó áradatából s egy kívülálló, objektív pontról tudja szemlélni magát és a dolgokat. Steinthal azonban a kérdés teljes tisztázásához még nem juthatott el. Ahogy a szellem felismeréséből visszahullott a pszichológizmusba, ugyanúgy történt itt is, ezek után az annyira lényeges megállapítások után sem tudja egyébből származtatni a nyelvet, mint a szemlélethez kapcsolódó érzelemből.

⁸ V. ö. pl. Steinthal, H., Grammatik, Logik u. Psychologie. (Berlin, 1855.) 307. l.